

STANĚK, Tomáš: *Němečtí váleční zajatci v českých zemích 1945–1950: Nástin vybraných problémů.* Opava, Slezské zemské muzeum v Opavě 2011, 212 s. ISBN 978-80-86224-89-3

Závěrečné shrnutí

Po bezpodmínečné kapitulaci německých vojsk došlo v prostoru českých zemí k zajetí značného počtu vojáků. Zajatci z řad říšských a sudetských Němců, Rakušanů a tzv. Volksdeutsche z různých zemí disponovali jak Američané, na jimiž osvobozené území se tehdy snažila proniknout masa ustupujících mužů, tak Sověti a „revoluční“ oddíly (partyzáni, povstalečtí bojovníci), následně i jednotky formující se československé armády. Situace zajatců se přitom více či méně odlišovala. V oblastech kontrolovaných US-Army byli provizorně soustředováni a zčásti, zejména pokud šlo o říšskoněmecké příslušníky a Rakušany, přepravováni za hranice. Vojáci zajatí RA procházeli sítí frontových zařízení GUPVI NKVD na československém území, poté byli shromažďováni ve větších táborech (zpravidla již mimo republiku) a odtud přepravováni do týlových objektů v SSSR. Muži zajištěni československými ozbrojenými složkami byli buď předáváni spojeneckým orgánům, nebo zůstali pod jejich vlastní pravomocí. Část z nich se dostala do zařízení podléhajících vojenské správě, mnozí však zůstávali v kompetenci civilních správních a bezpečnostních úřadů a pobývali v internačních a jiných táborech společně s ostatním tehdy koncentrovaným německým obyvatelstvem. Na sklonku války a bezprostředně po jejím skončení docházelo i k násilným aktům na zajatcích včetně poprav střelnou zbraní, především pokud šlo o příslušníky formací SS.

V první poválečné etapě panovaly v otázce zacházení s bývalými vojáky mnohé nejasnosti a doslova zmatky. Američané je i ve větším počtu přenechávali RA, ta zase nejednou postupovala své zajatce československým vojenským nebo civilním orgánům za účelem jejich pracovního využití či prošetření podezřelých osob. Československé úřady, jejichž vzájemná součinnost při řešení zajatecké problematiky byla značně nedokonalá, vycházely v této době obecně z názoru, že zajatí muži jim byli Spojenci vlastně jen dočasně svěřeni a že o jejich případném propuštění nemohou bez jejich souhlasu samy rozhodovat. Zajatecké kolony a transporty mířily jak za hranice, tak na československé území. Od léta 1945 přistoupili Sověti k uvolňování početnějších skupin bývalých vojáků z frontových a pak i týlových táborů GUPVI, vracet se postupně začali také muži, předváleční českoslovenští občané, kteří byli propuštěni z anglo-amerického zajetí. Situaci navíc komplikovalo probíhající nucené vysídlování (tzv. divoký odsun) německého obyvatelstva a provádění hromadných repatričních akcí.

Celkový počet německých zajatců zdržujících se po osvobození v českých zemích nelze v důsledku nepřehledných poměrů a probíhajících migrací v úplnosti podchytit. V Američany kontrolovaných oblastech se přechodně zdržovaly nebo tímto prostorem procházely desítky tisíc mužů. Pokud šlo o zajatce pod sovětskou pravomocí, docházelo ve stavu objektů frontové sítě GUPVI NKVD k permanentním změnám. Podle některých sdělení se k 31. květnu 1945 mělo u 1., 2. a 4. UF registrovat celkem asi 873 000 všech zajatců, navíc ještě mnozí setrvali u bojových útvarů RA a nebyli tedy ještě v síti evidováni. Kolik zajatců bylo tehdy zadržováno v zařízeních GUPVI u těchto tří frontů přímo v českých zemích, není možné přesněji určit. Pouze za dílčí a orientační lze považovat informace z konce května, jež zde ve frontové síti uváděly nejméně 112 000–113 000 mužů (s přihlédnutím k situaci ve všech PPV, nemocnicích, u jednotek RA nebo „na cestě“ však nesporně šlo o výrazně vyšší počet). V důsledku odesílání transportů do FPPL ležících za hranicemi republiky a dále do Sovětského svazu počet objektů GUPVI i zajatců nacházejících se v českých zemích (tehdy

již v rámci Centrální skupiny sovětských vojsk) poklesl. Začátkem srpna 1945 mohlo jít, ovšem bez zohlednění stavu na ještě fungujících PPV, o přibližně 85 000 osob. Do konce roku byla většina z nich odvezena, některé skupiny zajatců však byly ještě zaměstnány na různých pracích přímo u útvarů RA, jež pak ČSR opustily.

Československé vojenské i civilní úřady měly po určité konsolidaci podmínek k dispozici nepochybně více než 50 000 zajatců (evidencí jich ovšem v celém poválečném období prošlo mnohem více), a to jak těch, které samy po osvobození zadržely, tak těch, kteří jim byli „propůjčeni“ Spojenci nebo kteří již byli z jejich zajetí propuštěni a vraceli se domů, kde se většinou opět ocitli v různých táborových zařízeních. Na podzim a ke konci roku 1945 se přece jen podařilo vnést do řešení zajatecké problematiky větší organizovanost. Vznikly regulérní (tzv. kmenové) zajatecké tábory podléhající vojenské správě, alespoň rámcově byly vyjasněny kompetence mezi armádními instancemi a civilním sektorem reprezentovaným v první řadě orgány MV. Jen zvolna se začala uplatňovat závaznější pravidla týkající se rozřídění zajatců (na osoby schopné či neschopné práce, na nějak provinilé a ostatní, na říšské a sudetské Němce, osoby českého či slovenského původu, resp. muže pocházející z Hlučínska, Těšínska, Vitorazska a národnostně smíšeného prostředí) a jejich pracovního přidělení. Stále se nedařilo prosadit jednotnou evidenci zajatých mužů, zejména pak těch, kteří stále pobývali v táborech civilních orgánů nebo kteří byli dlouhodobě nasazeni na práce u zaměstnavatelů, aniž o tom měla vojenská správa potřebný přehled. Nemalé obtíže byly spojeny s návraty a prověřováním již uvolněných osob. Životní podmínky zajatců v táborech i na pracovištích byly tehdy dosti tvrdé (nevyhovující ubytování a základní vybavení, nedostatečné zásobování a stravování, fyzické vyčerpání, selhávající zdravotní péče, případy špatného zacházení včetně použití násilí), což mělo za následek zdravotní újmy i zvýšenou úmrtnost. Na dodržování zásad mezinárodních úmluv se příliš nedbalo. Pražští delegáti MVČK sice usilovali o to, aby se mohli podílet na kontrole a zlepšení situace zajatců, ale v přijatelné míře se jim toho podařilo dosáhnout až od konce pětačtyřicátého roku, kdy jim československé úřady případ od případu umožňovaly navštěvovat vybrané tábory a pracoviště a navrhopvat na základě získaných poznatků adekvátní opatření.

Určitým předělem v postavení válečných zajatců se od začátku roku 1946 stalo zahájení tzv. organizovaného odsunu, do něhož byli postupně ve větším měřítku zařazováni také bývalí vojáci z řad sudetských Němců. Vzhledem ke zvýšené poptávce po pracovních silách měli ovšem v republice nadále zůstat říšskoněmečtí příslušníci (koncem března 1946 patřilo do kmenového stavu 30 vojenských zajateckých táborů v českých zemích necelých 48 000 všech zajatců). Na jaře byly upřesněny podmínky přidělování zajatců na práce, zejména do hornictví, i propouštění mužů českého (slovenského) původu, resp. také Němců, kteří prokázali své antifašistické postoje, Rakušanů a předválečných občanů jiných států sloužících dříve v německé armádě nebo v ozbrojených formacích spojenců nacistického Německa. V memorandech MVČK z března a května 1946 určených pro československé představitele, jež se problematiky zajatců dotýkaly v širším kontextu řešení „německé otázky“, se kladl důraz na povolení prohlídek táborů a pracovišť těchto mužů, na respektování mezinárodních konvencí, přednostní repatriaci zdravotnického personálu, nemocných osob a invalidů. Členové pražské delegace MVČK měli možnost opakovaně shlédnout objekty se zajatci a předkládali také návrhy na úpravu zdejších poměrů. Nejčastěji byly přitom kritizovány závady související s prodlužováním pracovní doby, nevyplácením adekvátní náhrady za pracovní výkony, nedostatečným zajištěním zdravotní péče a řádného stravování, blokováním korespondence a absencí podmínek pro smysluplné trávení volného času nebo účasti na náboženských obřadech. Přestože se situace zajatců časem zlepšovala, z řady zpráv bylo zřejmé, že mnohé problémy mají setrvalý ráz a že se k jejich odstranění přistupuje váhavě a nedůsledně, a to i pokud šlo o eliminaci případů fyzického násilí nebo různých forem šikanování. Zástupci MVČK poukazovali rovněž na některé další skutečnosti, např. na

potřebu brzkého propuštění a repatriace zdravotně postižených osob nebo na specifické postavení říšských Němců, kteří na tom byli vzhledem k vzdálenější perspektivě návratu do vlasti po psychické stránce leckdy hůře než zajatí sudetští Němci. Ti přece jen mohli vzhledem k probíhajícímu odsunu počítat s rychlejším sloučením se svými rodinami.

Jednotný a závazný postup vůči zajatcům – sudetským Němcům byl stanoven s platností od začátku srpna 1946. Muži vybavení legitimacemi odborníků a specialistů nebo pracující dosud v hornictví a zemědělství se měli vyřadit z evidence vojenských zajateckých táborů a přejít do kompetence ONV (OSK), jimž se také měla odvádět náhrada za vykonanou práci. Tím fakticky přestali být zajatci ve vlastním slova smyslu (např. na šachtách OKR se na ně napříště pohlíželo jako na „kasernované“, v podstatě civilní pracovní síly). Ostatní se měli uvolnit k transferu za hranice. Republiku však stále nemohli opustit muži vyšetřovaní nebo již odsouzení pro různé, v první řadě retribuční delikty. Transporty invalidů a příslušníků tzv. chráněného personálu se měly organizovat zvlášť (první z nich odjely v srpnu). Výše zmíněná opatření vedla k tomu, že v evidenci vojenské správy (v táborech a u zaměstnavatelů) zůstali převážně říšští Němci, jejichž propuštění zatím nepřicházelo v úvahu. Příslušné pokyny ústředních úřadů nebyly ovšem v konkrétních podmínkách důsledně respektovány. V zacházení se zajatci docházelo nadále k různým nesrovnalostem, mj. pokud šlo o podchycení v evidenci vojenské správy všech říšskoněmeckých příslušníků, jimiž dosud disponovaly civilní orgány, o postup ONV (OSK) při uvolňování sudetských Němců do odsunu, zajištění dohledu nad muži nasazenými na práce (zejména v zemědělství) a kontrolu závazků, k jejichž plnění se zaměstnavatelé při jejich převzetí zavázali. Znepokojení vyvolávaly poměrně časté útky zajatců z pracovišť. Četné potíže provázely také příchod bývalých vojáků propuštěných ze spojeneckého zajetí. Co se týče Sovětů, měli podle některých zpráv během roku 1946 uvolnit asi 11 000 – 12 000 mužů považovaných za „Čechoslováky“ (odlišení národnostních a státoobčanských kritérií nebylo vždy zcela jasné), resp. osoby mající před válkou užší vazbu na Československo. Skutečnost, že mezi nimi byli kromě lidí českého (slovenského) původu a z národnostně nevyhraněného prostředí (Hlučínsko, Těšínsko) také početnější skupiny etnických Němců a Maďarů, přinášela československým úřadům nemalé starosti. Nepružná koordinace postupu při přebírání transportů mířících na východní Slovensko (propuštění zajatci ovšem překračovali hranici také ilegálně) vedla k rozmanitým komplikacím včetně nekontrolovaného „rozptylu“ navrátilců. Koncem roku 1946 se přitvrdily podmínky pro posuzování žádostí o repatriaci předválečných československých občanů, k nimž se pochopitelně řadili i dosud za hranicemi republiky pobývající zajatci. Rozhodující slovo v této otázce připadlo resortu vnitra. Na nejednu překážku naráželo rovněž uvolňování osob deklarujících český (slovenský) původ nebo antifašistické smýšlení z táborů na československém území. Ve vztahu k repatriaci říšskoněmeckých zajatců zastávala tehdy odpovědná místa názor, že je k tomu mezinárodní úmluvy nezavazují a že v tomto směru nebudou až do vyjasnění stanovisek Spojenců samostatně nic podnikat. Jedním z hlavních důvodů zaujetí tohoto postoje byla potřeba podržet si co nejdéle levné pracovní síly.

Po zakončení hlavní fáze tzv. organizovaného odsunu Němců z Československa se životním podmínkám zajatců a jejich návratu do původních bydlišť začala věnovat poněkud větší pozornost. S přihlédnutím k iniciativám MVČK, mezinárodnímu veřejnému mínění i některým hlasům přicházejícím z domácího prostředí se československé vojenské a civilní orgány zaměřily také na důslednější odstraňování různých přehmatů v zacházení se zajatými muži. Praktický dopad přijatých opatření však nebyl pokaždé dostatečně účinný, v táborech i na pracovištích byly stále zjišťovány mnohé nedostatky. Delegáti MVČK se ve svých zprávách zmiňovali také o tom, že v řadách zajatců narůstají pocity nejistoty a beznaděje vyvolané prodlužováním jejich pobytu mimo domov, což vede k útekům a ojedinele i k umírněným projevům pasivního odporu. Rozhodnutí konference ministrů zahraničí čtyř

velmocí, jež se konala v Moskvě v březnu – dubnu 1947, že k propuštění všech německých válečných zajatců by mělo dojít do konce příštího roku, přimělo československé činitele k tomu, aby korigovali svůj postoj k této otázce (podle sdělení ze začátku srpna 1947 opustilo do té doby republiku přinejmenším 32 000 – 33 000 zajatců, hlavně sudetských Němců a Rakušanů). V českých zemích (bez Jáchymovska) se mělo tehdy zdržovat ještě kolem 7 000 pracujících říšskoněmeckých zajatců a navíc přibližně 800 dlouhodobě nemocných a invalidů soustředěných v Praze-Motole. Československá politická reprezentace sice moskevskou dohodu akceptovala, ale v důsledku toho, že většina zajatců byla nadále považována za „nepostradatelnou“, na což poukazovaly zejména resorty zemědělství a průmyslu, existovala nadále snaha přizpůsobit termíny jejich repatriace stávajícím hospodářským potřebám. K odjezdu asi 1 000 dlouhodobě nemocných, práce neschopných a invalidních mužů do jednotlivých okupačních pásem v Německu došlo v říjnu 1947, další repatriční akce byly plánovány v následujícím roce. Rámcový plán propuštění a odsunu říšskoněmeckých zajatců schválila vláda v listopadu.

Specifické postavení měli němečtí váleční zajatci nasazení při těžbě uranové rudy na Jáchymovsku. V první poválečné fázi sem byly přiděleny menší skupiny mužů podléhajících dosud československé vojenské správě. Jejich řady se poté podstatně rozšířily o zajatce dodané Sověty na jaře a na podzim 1947. Československé úřady neměly na jejich situaci praktický žádný vliv, protože patřili pod pravomoc sovětských orgánů. V případě bývalých zajatců – „Čechoslováků“ (fakticky ovšem také mnoha předválečných občanů německé či maďarské národnosti deklarujících úzkou vazbu na ČSR), kteří byli propouštěni a transportováni přímo ze Sovětského svazu (přes repatriční tábor v Oděse–Luisdorfu) nebo z některých objektů na rumunském (Siget) či maďarském území, získali českoslovenští zástupci možnost, aby je samostatně prověřovali. K této akci se na základě směrnic vydaných MV a MZV přistoupilo ještě v roce 1947 v Oděse–Luisdorfu a o něco později i v Sigetu. Neproověřené osoby byly znovu odesílány do táborových zařízení GUPVI. Pokud šlo o Němce pocházející z ČSR, prosadil se následně návrh na jejich odvoz přímo do Německa. Podle zřejmě nepřiliš spolehlivých údajů bylo v roce 1947 ze SSSR repatriováno do vlasti necelých 1 200 „Čechoslováků“. Příchod těchto mužů na československé teritorium byl ve srovnání s přebíráním navrátilců ze zajetí západních Spojenců stále dosti neuspořádaný. K ilegálním přechodům státní hranice ovšem v této době docházelo ze západního i východního směru, v případě etnických Maďarů pocházejících ze Slovenska rovněž přes maďarské území.

V průběhu roku 1948 byly několikrát upřesněny podmínky odchodu říšskoněmeckých zajatců z Československa, přičemž nemalou úlohu sehrávaly požadavky zainteresovaných ministerstev na odklad jejich repatriace. Zprávy delegátů MVČK o návštěvách táborů a pracovišť svědčily o celkovém zlepšení zdejších podmínek, současně však opakovaně upozorňovaly na potřebu urychlit návrat zajatých mužů k jejich rodinám. Začátkem osmačtyřicátého roku se mělo v českých zemích (bez Jáchymovska) zdržovat ještě kolem 6 200 všech zajatců. Po vypravení větších transportů do Německa v únoru a září se jich začátkem října uváděly asi 3 000, z toho nejvíce zaměstnaných v zemědělství (1 977) a hornictví (565). Zbytek zadržovaných mužů byl po zvládnutí dílčích problémů souvisejících se zkompletováním jejich evidence (zejména pokud šlo o osoby přidělené zaměstnavatelům bez vyrozumění vojenské správy) postupně stažen do zajateckého tábora v Praze-Motole a opustil republiku v listopadu a prosinci 1948, kdy byly rovněž zrušeny poslední fungující vojenské zajatecké tábory. Ještě v roce 1949 se ovšem řešily některé více či méně sporné případy návratu zajatců do jejich domovů. Do prostoru těžby uranu, kde německými zajatci disponovaly sovětské autority, bylo v červnu 1948 dodáno z Lotyšské SSR přibližně 1 500 mužů, takže jejich celkový počet zde údajně dosáhl čísla 4 800. V následujícím roce jejich řady prořídly v důsledku přepravy části osob do uranových dolů v Sasku, uvolnění byli rovněž muži, kteří se na stanovenou dobu zavázali pracovat na Jáchymovsku jako tzv.

smluvní zaměstnanci. Ti, kteří se takto nerozhodli, byli po zorganizování „hladové stávky“ vyvezeni z ČSR začátkem roku 1950. O něco později je ve směru do NDR následovala i většina bývalých zajatců, kteří již splnili svůj smluvní závazek. V roce 1948 se do republiky ještě vraceli, ovšem v mnohem menším počtu než dříve, propuštění zajatci – „Čechoslováci“, jejichž repatriaci po příslušném šetření povolily československé úřady. Návraty uvolněných bývalých (odsouzených i neodsouzených) vojáků i internovaných civilistů ze Sovětského svazu pokračovaly také v následujícím období. Koncem léta 1949 byla ale československou stranou rozhodně odmítnuta nabídka Sovětů na převzetí asi 6 000 zajatců z řad sudetských Němců, kteří pak byli odvázeni přímo do Německa.

V souvislosti s poměry, jež se v Československu vytvořily v závěru a po skončení války, přišlo nepochybně tou či onou cestou o život větší množství příslušníků německých branných sil, kteří zde padli do zajetí. Stanovení jejich celkového počtu naráží na četná úskalí. Platí to jak o osobách, jimiž disponovaly československé vojenské a civilní orgány, tak o bývalých vojácích držených ve spojeneckém zajetí. Pokud jde o úmrtnost zajatců přímo v prostoru českých zemí pod pravomocí československých úřadů, lze provést jen velmi hrubý odhad. Přesnější vyčíslení ztrát na životech souvisejících s událostmi bezprostředně po osvobození a také s pobytem v zajetí US-Army a ve frontových zařízeních GUPVI NKVD je v případě německých vojáků takřka nemožné. S výjimkou některých menších regionů či lokalit nelze spolehlivě určit, zda v květnu (a někdy i červnu) 1945 padli ještě v přestřelkách, nebo zemřeli po odzbrojení a zajetí, kdy také docházelo k popravám menších či větších skupin mužů, zejména bývalých příslušníků formací SS. V některých starších německých pracích se uvádí, že do léta 1946 mělo zemřít (zřejmě včetně osob, jimiž disponovali Spojenci) asi 20% zajatců a po jisté stabilizaci poměrů, kdy jich pod československou pravomoc příslušelo asi 25 000, až do konce roku 1948 pak 2 – 5 procent. Jinde je možno nalézt údaje, podle nichž zemřelo (bez Jáchymovska) asi 1 250 mužů spadajících do kompetence československých orgánů. Hovoří se však rovněž o úmrtí přibližně 2 000 osob, přičemž se vychází hlavně z informací, jež od léta 1946 získával pravidelněji MVČK. Rozbor dostupné, rozhodně však nikoli kompletní dokumentace, jež byla navíc systematictěji vedena až s určitým časovým zpožděním a týkala se v první řadě úmrtnosti v táborech, nemocnicích a v pracovním přidělení, naznačuje, že v československém zajetí (bez Jáchymovska) mohlo v etapě od léta 1945 do konce roku 1948 zemřít více než 2 000 (do 3 000) mužů. S přihlédnutím k událostem prvních poválečných týdnů by však toto číslo bylo nepochybně vyšší.¹

Předložená studie obsahuje pouze určitý nástin v našich podmínkách dosud málo reflektované historické látky. Výklad se soustředil především na stěžejní charakteristiky postavení německých zajatců v jednotlivých etapách od konce války do konce čtyřicátých let minulého století. Ukazuje se, že na řešení problematiky pobytu zajatců v českých zemích působily některé specifické okolnosti. Lze je mj. identifikovat v souvislosti s tím, jak zde s nimi nakládali Američané a Sověti, jaká byla situace těch z nich, kteří přešli pod pravomoc československých orgánů, jakým způsobem se odpovědná místa vyrovnávala s naléhavou potřebou vyjasnit vzájemné kompetence a vytvořit nezbytné předpoklady pro zajištění únosných životních podmínek zajatých mužů, jak se konkrétně projevoval zájem na jejich maximálním pracovním využití apod. Určité zvláštnosti přístupu k zajatcům vyplývaly nejen ze snahy podržet si levné pracovní síly a současně vysídlit z republiky co nejrychleji většinu německojazyčného obyvatelstva, ale také z povahy procedur uplatňovaných při jejich prověřování po státoobčanské, politické a národnostní stránce nebo z vývoje vztahu

¹ Srv. k tomu BÖSS, Otto: *Die deutschen Kriegsgefangenen*, s. 237–239, 289–290; KOCHANOWSKI, Jerzy: *W polskiej niewoli*, s. 449–450; OVERMANS, Rüdiger: *Soldaten hinter Stacheldraht*, s. 246; STANĚK, Tomáš: *Poválečné „excesy“*, s. 326–327. – Uvedený rámcový odhad se opírá o analýzu údajů z různých pramenů, zejména seznamů zemřelých, úmrtních listů a dalších materiálů uložených v pražském NA, f. MV–NR (válečné hroby). Doplnění a zpřesnění dosud získaných poznatků může přinést pouze další důkladnější bádání.

k aktivitám představitelů MVČK. Osudy německých zajatců zadržovaných v českých zemích byly zejména zpočátku nepochybně hodně svízelné. K pozitivním změnám v jejich životních podmínkách docházelo jen zvolna a nerovnoměrně, což souviselo jak s politicky motivovanými stanovisky, tak s organizačně nedostatečně zajištěným a leckdy liknavým postupem příslušných úřadů. Přestože českoslovenští činitelé vyvinuli s poukazem na hospodářské důvody úsilí ponechat zajatce z řad říšských Němců v zemi co nejdéle, byl mezinárodně dohodnutý termín ukončení jejich návratu do původních domovů přece jen v zásadě dodržen.

Všechny výše zmíněné otázky by bylo pochopitelně žádoucí analyzovat mnohem hlouběji a detailněji, mj. také s přihlédnutím k možnostem komparací v širším středoevropském měřítku. K úplnějšímu objasnění stále nikoli zcela uspokojivě zpracované problematiky může přispět další výzkum, o jehož inspiraci šlo i autorovi této práce.